

TANULMÁNYOK /ARTICLES

Pécs és Baranya megye fejlődése a történetileg változó földrajzi periférián

The development of Pécs and Baranya county on the historically changing geographical periphery

HAJDÚ ZOLTÁN, HORECZKI RÉKA

HAJDÚ Zoltán: tudományos tanácsadó, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; hajdu@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2055-5962>

HORECZKI Réka: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; horeczki.reka@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3131-681X>

KULCSSZAVAK: periféria; gazdaságtörténet; Pécs; Baranya megye

ABSZTRAKT: A tanulmány a főbb történelmi korszakok politikai, gazdasági és egyéb jellegzetességeit figyelembe véve írja le Baranya megye és a megyeszékhely nexusát, a perifériára kerülés történetileg meghatározott folyamatát. Pécs kapcsolatrendszere már a Római Birodalom időszakában is mikro-, mezo- és makroterületi vonatkozásokat hordozott. A város fejlődése a mindenkori földrajzi környezetbe, hatalmi-területi, állami, közigazgatási rendszerbe illeszkedett, földrajzi pozíciója korszakonként változott a hatalmi-államterületi átrendeződések következtében. Már a magyar honfoglalás előtt is földrajzi-topográfiai periféria volt az éppen aktuális befogadó államában. Királyi döntés eredménye volt az első jelentős regionális szerepkörű intézmény létrejötte Pécsen, mely – a török megszállás időszakát leszámítva – folyamatosan működött. Baranya határmezeként jött létre, a korai időszakban lényegi szerepe volt a déli országhatár védelmében. Pécs és Baranya a mindenkori országterület déli részén helyezkedett el, perifériaadottsága objektívizálódott, de ez korántsem jelentett mindig hátrányt.

A tanulmány – egy áttekintő történelmi földrajzi bevezetés után – az 1945 utáni folyamatokat részletezi érdemben, hiszen Pécs a periféria egyik centrumaként – a kiépülő államszocialista politikai berendezkedés miatt – széles lehetőségeket kapott a település- és területfejlesztés rendszerében. A periféria nagyvárosaival – mint Budapest nevesített, tervezett ellenpólusaival – szinte folyamatosan számolt a szak- és a nagypolitika egyaránt. A történelmileg objektív országon belüli periféria-helyzet megjelenítése mellett hangsúlyt kap Pécs megyén belüli pozíciója. Topográfiai elhelyezkedéséből adódóan (szinte a megye középpontjában fekszik) mindenkor, minden tekintetben központ volt.

Zoltán Hajdú: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; hajdu@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2055-5962>

Réka HORECZKI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; horeczki.reka@krtk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3131-681X>

KEYWORDS: periphery; economic history; Pécs; Baranya county

ABSTRACT: *The study describes the nexus between Baranya county and the county seat with regard to the process of historically defined peripheralization. The county seat, Pécs had diverse micro-, meso-, macro-level regional economic connections already in the Roman period. While the development of the city adapted to the geographical environment and the territorial and state administrative system, the geographic position of the city changed over periods as a result of the reorganisation of state territory and power relations. Due to its location close to the border, the city of Pécs played a central role, always taking into account the current state borders. Although Baranya County is more often referred to as a periphery, Pécs has historically always been referred to as a central settlement. From the point of view of the county, Pécs functioned as a kind of small capital city - both in terms of population and economic power.*

Christianity played an important role in the life of both the town and the county. In the reign of Stephen I, Pécs became the seat of the episcopate and one of the most important settlements in the country, and thus institutions with a regional role were also established in the city. The establishment of the first university in Pécs was the result of a royal decision, which has become a symbol of advanced urban life.

After an overview of the historical and geographical background, the study turns to the analysis of developments after 1945, since the city's role as a 'peripheral centre' gained importance in settlement and spatial development in the context of the emerging state socialist political system. From the early 1960s, the focus of Pécs' internal development shifted to the western areas of the city. Uranium Town (the western part of the city, which is currently a panel residential area) was built according to the needs of the uranium mine workforce, and was essentially shaped by international and national interests. Peripheral cities, the designated and planned 'counterpoles' of Budapest, such as Pécs, were taken into account both by policy-makers and politicians. In addition to the historically objective peripheral position within the country, the city's location within the county is emphasised in planning documents of the 1960s and 1970s (VÁTI 1971). Due to its topographical location (almost in the centre of the county), Pécs has always been a centre in every respect.

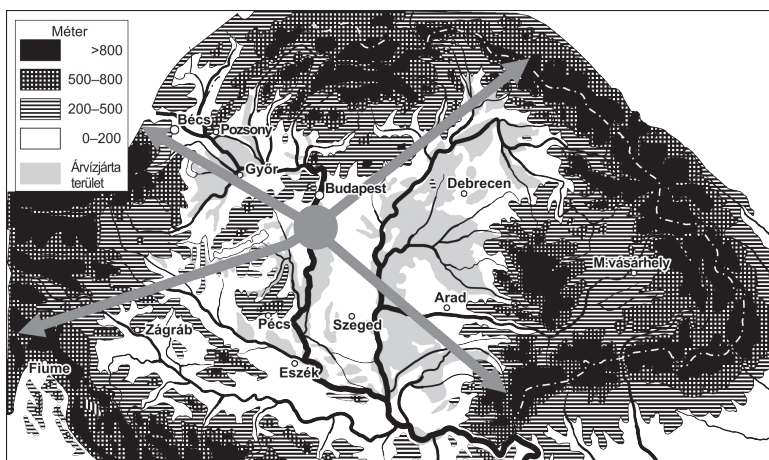
All in all, there were not only relative or real winners, but also losers in the administrative and urban development policies of the period examined in the study. A significant number of municipalities in the county, particularly those with poor transport networks, were more likely to be losers, both demographically and economically.

Baranya és Pécs: földrajzi periféria a Közép-Duna-(Kárpát-)medencében

Egy-egy terület vagy város földrajzi helyzetét többféle (államterületen belüli mértani, topográfiai, gazdasági, népességi súlyponti, tájhierarchikus stb.) struktúrában ke-
reste, illetve minősítette a földrajztudomány a 19. század második felétől kezdődően.
¹ A természeti földrajzi tájstruktúrában megfigyelhető elhelyezkedés egy-egy településnek a leghosszabb távú meghatározottsága, bár történeti mércével mérve ez sem változatlan (Csanálosi 1982). A 20. század elejétől több generáció tagjai² fogalmazták meg vélekedésüket Pécs városa és Baranya (vár)megye földrajzi fekvéséről. A város és a megye (relatív) földrajzi helyzete, illetve annak változásai – a korábbi kutatási eredmények figyelembevételével – több területi dimenzióban minősíthetők:

- Pécs nagytérségi földrajzi pozíciójának meghatározó eleme a Közép-Duna-medencében (Kárpát-medencében) való elhelyezkedés (Hajdú 2006).
- A Dunántúlon belül – mely régió lehatárolása, értelmezése többször változott – sorolták a várost az Alsó-, a Dél- és a Délkelet-Dunántúlhoz is, miközben mindegyik területi kategória esetében megfogalmazódott a periférikus fekvés gondolata (Hajdú 2007).
- A 19. század második felében végrehajtott árvízmentesítés és folyószabályozás előtti hosszú történeti időszakban a város mezotérségi, kistérségi és lokális lehetőségeit, közlekedési pozícióinak alakulását a vízzel borított, az árvízjárta és a száraz területek konfigurációja lényegi módon befolyásolta. Ha a több évszázadon keresztül ható hidrogeográfiai alaptérképet kiegészítjük Tóth (1996) András-keresztjével (1. ábra), Pécs medencén belüli meghatározottsága és periférikus helyzete rajzolódik ki.
- A Délkelet-Dunántúlon (azaz a Balaton, a Duna és a Dráva közötti területen) a Mecsek és a dombsági területek szinte szigetként emelkedtek ki a víz- és mocsárvilágból (Karay-Szabó 1926).
- A székhely a Mecsek déli lejtőin, árvízmentes térszínen, biztonságos és egészséges ivóvízellátással rendelkező, kedvező mikro- és mezoklimájú területen jött létre (Erdősi 1987).
- Alapvető fordulatot eredményezett Pécs és Baranya természeti erőforráskészletében a 19. század közepén a szén-, majd a 20. század közepén az uránérckészlet felfedezése és kiaknázása (Barabás, Konrád 2008).
- Pécs és környéke geológiai és felszíni tekintetben összetett és sokszínű (Lovász, Wein 1974), a bányászathoz kapcsolódóan az ország egyik legérzékenyebben feltárt területe.

1. ábra: Pécs topográfiai és hidrogeográfiai helyzete a vízrendezések előtt
Topographical and hydrogeographical features of Pécs before river water management

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

A megye és központjának története nem a magyar honfoglalással kezdődött. Pécs nem egyszerűen a Római Birodalom keretei között vált várossá (városi kiváltságát a 117-138 között uralkodó Hadrianus császártól kapta), de környezetével együtt kialakult meghatározó adottsága, a birodalmi periféria szerepköre is. Helyzete meghatározta római területszervezésben betöltött funkcióját. A 3. században a felosztott Pannonia egyik utódterületének (Valéria) székhelye lett, rákerült Róma birodalmi közigazgatási térképére. A tartományi közigazgatási szerepkörhöz szükséges úthálózat és a korabeli városi szinthez rendelt infrastruktúra is kiépült (Fedeles, Kovács, Szilágyi 2021). Pécs a birodalom keleti periferiáján korán befogadta a kereszténységet, melynek temetkezési emlékei – az UNESCO világörökség részévé válva – a város kulturális értéktárának kiemelkedő részét képezik. Pécs történetét később is meghatározta, hogy a mindenkor magyar államterület fővárosaihoz képest távoli település volt. Megszokhatta, hogy a periférián helyezkedik el: e fekvés lehetőségeit, előnyeit kellett megélnie, illetve a potenciális piacára (azaz a megyéire) vonatkozóan is jelentkező hátrányokat korrigálnia.

A hosszú távú fejlődési folyamatok történeti földrajzi összetevői 1945-ig

A honfoglalástól kezdődően mind Pécs városa, mind a vármegye magyar jelleget kapott, az országos folyamatok természetes módon megjelentek a térség életében, hatottak sorsának és fejlődésének alakulására, formálták annak tartalmát és irányait. I. István felszámolta a decentralizált törzsszövetségi államot, megtörte a törzsi vezetők hatalmát, a törzsi-területi beosztás meghatározó jellegét. Létrehozta a keresztény királyságot, megszervezte a római katolikus egyházat és annak területi intézményeit. Pécs a püspökség létrehozásával (1009) az akkori ország legfontosabb települései közé emelkedett. Az egyházmegye határai egybeestek az ország déli határaival. István templomépítési rendelkezései nyomán létrejötték az egyházas helyek. A királyi birtokok igazgatásának székhelye Baranyavár lett. A püspökség és a királyi vármegye székhelyének eltérése bizonyos értelemben kétpólusúvá tette a formálódó vármegyét.

Károly Róbert ki- és átalakuló állami gazdasági-pénzügyi igazgatásában Pécs – a tíz kamarai székhely egyikeként – új, öt vármegyére kiterjedő regionális szerepkörű intézményt kapott. Nagy Lajos – dél-európai külpolitikai és hatalmi törekvéseihez kapcsolódóan – 1367-ben tudatosan hozta létre az ország első egyetemét Pécsen. A korabeli viszonyok között fejlett városi élet volt jellemző, jelentős építkezések folytak a településen: nem túlzott tehát sokat az 1664-ben több napra a városba látogató Evlia Cselebi korabeli leírása (Hancz 2013). Pécs – elmentétben a vármegye településeinek legnagyobb részével – nem néptelenedett el a török hódoltság idején, hanem alkalmazkodott az új feltételekhez. A vármegye

településeinek legnagyobb része kiürült, megsemmisült (Follajtár 1942; Elek et al. 1936; Kolta 1967). A város 1686-ban szabadult fel a török uralom alól, és 1688-ban már délnémet telepesek érkeztek. Az 1698. évi lakossági összeírás 637 családfőt regisztrált. Az életet újrakezdő Pécs soknyelvűvé és soknemzetiségűvé vált, ahol a németek dominanciája volt jellemző (Fehér 1996; Rúzsás 1970). A vármegyében a betelepítések helyválasztásakor a megszűnt, elnéptelenedett települések kerültek meghatározó szerepkörbe: csak a déli területeken jöttek létre újonnan létrehozott szabályos (sakktábla) alaprajzú települések. A feudális korban kétféle várostípus volt a vármegyében: néhány (1720-ban 5 db, 1773-ban 8 db) mezőváros és egy szabad királyi város (Gyimesi 1975). 1780-ban Mária Terézia szabad királyi városi kiváltsággal ruházta fel Pécsset, így az kikerült a püspökség közvetlen igazgatása alól, állam lett az államban. A püspökség, a vármegye, egyes állami intézmények, valamint a szabad királyi város egyetemessége egyaránt helyet és szerepet kapott a későbbi városi és területi folyamatokban. Pécs adminisztratív pozícióinak alakulása szempontjából jelentős reform volt a II. József által véghezvitt 1785. évi területrendezés. Pécs az ország tíz kerületi székhelyének egyike lett, illetékessége öt vármegyére (Baranya, Somogy, Tolna, Szerém, Verőce) terjedt ki. Igazgatási tere a Duna és a Balaton déli partja között a Délkelet-Dunántúl teljes területét felölelte, illetve túlnyúlt a Dráván is. A 22 351 km² kiterjedésű terület 682 409 lakost foglalt keretbe, akik egy szabad királyi városban, 62 mezővárosban, 1 053 faluban és 232 pusztán éltek (Hajdu 1982). Az akkori népszámlálás idején a 2 000 fő feletti településeket tartották jelentősnek. A vármegye korabeli határai között ezt az értéket ugyan Pécs többszörösen meghaladta (8 922 fő), de mégis elmaradt az ország legnépesebb városai mögött. Az 1800-as évek elejének állapota-iról és folyamatairól – hasznosítva a korabeli államismereti munkák, lexikonok anyagát és támaszkodva a térség korabeli katonaföldrajzi feldolgozására – T. Mérey (2000) adott részletes képet. Pécsen haladt át az országos jelentőséggel bíró Bécs-Kőszeg-Szigetvár-Eszék-országhatár postaút. Pécs tehát közúti központtá vált Baranya vármegyén belül a postautak és országutak tekintetében is. A város számára a postakocsiközlekedés a rendszeres, időben kezelhető kapcsolatok lehetőségét teremtette meg Bécs és Pozsony felé. Bácskai-Nagy (1984) elemzése rámutatott arra, hogy Pécs piacközponti szerepe meghatározó volt, jelentős – korabeli népességének hússzorosát meghaladó – körzettel rendelkezett, amely alapján a második helyet foglalta el az országban.

A vármegye földrajzi sajátosságai nyomán kialakult „kincses Baranya” minősítés a 19. század közepén azt jelentette, hogy a kortársak tisztában voltak a térség előnyös természeti adottságaival. Ennek ellenére, Széchenyi István 1847. évi közlekedésfejlesztési koncepciójában Pécs nem kapott kiemelt szerepet.³ Az 1848. évi polgári átalakulás pozitívan érintette a várost is, de a jobbágyfelszabadítás a falvakban alapvető gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásokat indított el. A változások elősegítették a szénbányászat felfutását. A szénkészlet már 1807-ben ismertté vált, de kitermelése majd csak fokozatosan, az igények növekedését követve

kezdődött meg. A Bach-rendszerben Pécs kiváltságos város és megyeszékhely maradt, de nem kapott szerepet az ország kerületi közigazgatásában: Sopron kerületébe sorolták be. A (még) vasút nélküli világban a Sopron-Pécs távolság az adott közúti közlekedési lehetőségek között mérsékelte a közigazgatás hatékonyságát, ugyanakkor az elnyomó hatalom vármegyei szinten is erősen jelen volt. Az abszolutizmus időszakában készült összeírások – kisebb bizonytalanságok mellett – Baranya vármegye népességszámának gyarapodásáról szólnak (1857-ben a jelenlévő népesség száma 262 000 fő volt). Pécs népességszáma növekedett: 1850-ben 15 821 főt, 1857-ben 18 113 főt tett ki. A város mellett a vármegye hét járásra (Dárdai, Mohácsi, Pécsi, Pécsváradi, Sásdi, Siklósi, Szent-Lőrinczi) tagozódott. A járási székhelyek közül – népességszáma alapján – 1850-ben a Duna menti Mohács követte Pécsset, gazdasági-kereskedelmi téren a megyeszékhely ellenpólusa volt. Az Üszög és Mohács között 1857-ben megépült vasút kezdetben a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) részére végzett teherszállítást. A DGT révén jelentős hazai és nemzetközi tőke áramlott a városba és a környék bányáiba. A Pécs környéki szénmedence meghatározóvá vált a Duna déli szakaszának hajózása számára, miközben a város más ágazatokban is bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe.

A kiegyezés utáni első magyar népszámlálás idején (1870-ben) Baranya vármegye az ország kisebb területű megyéi közé tartozott: az ország területének 1,9%-át, lakosságának 1,58%-át adta. A Dunántúlon ugyanakkor a nagyobb vármegyék közé sorolták. Pécs lakosságszáma 23 863 fő volt. A vármegye második legnépesebb településének változatlanul Mohács számított, 12 140 lakossal. Népeségi és gazdasági tekintetben Baranya vármegye tehát kétpólusú volt a társadalmi és gazdasági modernizációs folyamatok kibontakozásakor. A vármegye egy szabad királyi városra, hat járásra, 15 mezővárosra, 340 falura, illetve 263 puszta-
ra és lakott telepre tagolódott (Erdősi, Hajdú, Hrubai 1985; Fánecy 1976). A vármegye településsűrűsége országos átlag feletti volt, egy négyzetmérföld területre 6,9 község esett. A népszámláláskor a 2 000 fő feletti településeket tekintették jelentősnek. Országos szinten 1 324 település haladta meg ezt az értéket.⁴

A dualizmus időszakában Pécs, a várostól keletre fekvő szénbányavidék, valamint a vármegye egésze is jelentős fejlődésen, modernizáción ment keresztül. Pécs – Barcs elérésével – 1868-ban kapcsolódott be a kiépülő vasúthálózatba, majd 1882-ben létrejött a közvetlen kapcsolat Budapesttel is. Pécs központtal néhány év alatt kiépültek a helyi érdekű vasutak is (Erdősi 1981), míg a vármegye északi része a Dombóvár-Bátaszék vasútvonal révén kapcsolódott be a regionális és országos forgalomba. A vasútigazgatóság Pécsre kerülése nagyregionális szerepet biztosított a város számára a közlekedés szervezésében. A vármegye székhelyének népességszáma dinamikusan nőtt a dualizmus időszakában (Fánecy 1976; Kovács 1928): 1870-1910 között megduplázta lélekszámát, növekedési ütemében csak Zágráb (266%), Budapest (219%), Fiume (171%), Miskolc (129%), Kolozsvár (120%) és Nagyvárad (110%) előzte meg. Pécs haszonélvezője volt a tőle keletre

folyó nagyipari széntermelés begyűrűző gazdasági hatásainak is, miközben a tericizáció jelentősen előrehaladt a városban (Kaposi 2006).

Az Osztrák-Magyar Monarchia I. világháborús vereségével és összeomlásával a Magyar Királyság tragikus helyzetbe került. A földrajzi perifériákon és a nemzetiségek által lakott területeken rövid életű államképződmények alakultak. A megszálló szerbek támogatásával 1921. augusztus 14-én pécsi népgyűlés mondta ki a Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság megalapítását. A fővárosa Pécs lett, kormányának elnöke pedig Dobrovits Péter festőművész. (A szerb megszállás alatt lévő bábállam „ráfeküdt” a Barcs-Pécs-Bátaszék-Baja vasútvonalra.) Később a békeszerződés határozatait végrehajtó szerb hadsereg – sok kollaboráns kíséretében – kivonult a megszállt területről, a magyar haderő pedig 1921. augusztus 21-én bevonult Pécsre és véget vetett az egyhetes önálló államnak, felszámolta Pécs fővárosjellegét (Szűts 1991).

A két világháború közötti időszak meghatározó kihívása és feladata az állam politikai, gazdasági és társadalmi konszolidációja volt. A veszteség a vármegye esetében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt, több ezer holdas uradalokkal bíró Délkelet-Baranyát jelentette. Pécs számára a déli (dunai, balkáni) gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok leépülése jelentett közvetlen veszteséget. Baranya vármegye a korábbi belső (társországához kötődő) határ menti meghatározottsága helyett egyértelműen nemzetközi államhatár menti területté vált.

A két világháború között tudományos viták folytak az ország területi szerkezetéről és a közigazgatás új területi rendjének kialakításáról (Prinz 1933), majd állami politika rangjára emelkedett az elcsatolt nagyvárosi központok pótlásának kérdése, a regionális közigazgatás kialakításának programja (Gömbös Nemzeti Munkaterv). Pécs az új államterület hét természetes központja közé került. Magyary (1931) közigazgatási reformprogramja áttekintette a regionális jellegű (vármegyék feletti) területi és központrendszer, valamint lefektette a regionális közigazgatás logikusabb területi alapjait. A koncepcióban Pécs majdnem teljes értékű regionális központként szerepelt, többféle (két-, három-, négymegyés) formációban is székhely lett volna. Az ország négy egységre tagolásakor azonban Budapest szakigazgatási régiójába osztották: „Pécsset, mint általános helyzeténél fogva a megmaradtak közt a legkevésbé jelentékeny s legkisebb centrumot eltörljük, területét Budapesthez adva” (Hantos 1932, 13.).

A vármegyén belüli folyamatok szempontjából lényeges, hogy Pécs szerepe némileg növekedett a korszakban. Ugyanakkor a város fejlődésének egyik akadályaként fogalmazták meg a történetileg kicsi közigazgatási területét, amely mindössze 12 267 kataszteri holdat tett ki 1910-ben. A beépített területeken kívül csak a mecseki szőlő- és erdőterület, illetve közel 2 000 kataszteri hold szántóterület tartozott hozzá. Emiatt már a két világháború között megfogalmazódott Nagy-Pécs gondolata. Korántsem függetlenül Pécs érdemi gazdasági hatásaitól, a két világháború között jelentős községösszevonások történtek a város szomszédságában.⁵ Mohács, a vármegye második városa ugyanakkor

1929-től kezdődően többször került a bonyolult magyar-jugoszláv kapcsolatok kelepchéjébe (Erdősi, Lehmann 1974).

Baranya és Pécs az államszocialista korszakban, a közigazgatás új rendszere

Pécs csak kisebb anyagi károkat szenvedett a II. világháborúban, ugyanakkor valószínűleg demográfiai katasztrófák bontakoztak ki a városban és a vármegyében a háború alatt és közvetlenül utána. Pécsről és Baranya vármegyéből – a némileg eltérő statisztikai adatok szerint – az 1941. évi zsidó lakosság (Pécsett 3 486 fő) döntő részét koncentrációs táborba szállították, akik közül – különösen a vidéki lakosság esetében – csak kevesen tértek vissza. 1949-ben a megyében mindössze 1 053 személy vallotta magát izraelita vallásúnak, ebből 928 fő Pécsett élt (Krassó 2011). A másik – szintén súlyos – népességvesztést a svábok egy részének Pécsről és a vármegyéből a Szovjetunióba történő erőszakos elhurcolása (málenkij robot), majd az országból való kitelepítése jelentette. Az 1941. évi népszámlálás szerint Baranya vármegye területén – elsősorban a keleti részeken – 95 ezer német élt. Kistérségi és települési léptékben több esetben a többséget jelentették. A kitelepítések nyomán egyes települések helyi társadalma megroppant, amit csak részben tudott pótolni a Csehszlovákiából elűzött felvidéki magyarok és a bukovinai székelyek egy részének betelepítése Baranyába (Szenyéri 2001). Egészen vége az 1944–1948 közötti erőszakos demográfiai beavatkozások azzal jártak, hogy az új lakosok jelentős része nem ismerte sem a szűkebb (települési), sem a tágabb (járás, vármegye) környezetét valós viszonyait, szinte tájékozatlanul mozgott a térségben (Babics, Kopasz 1961).

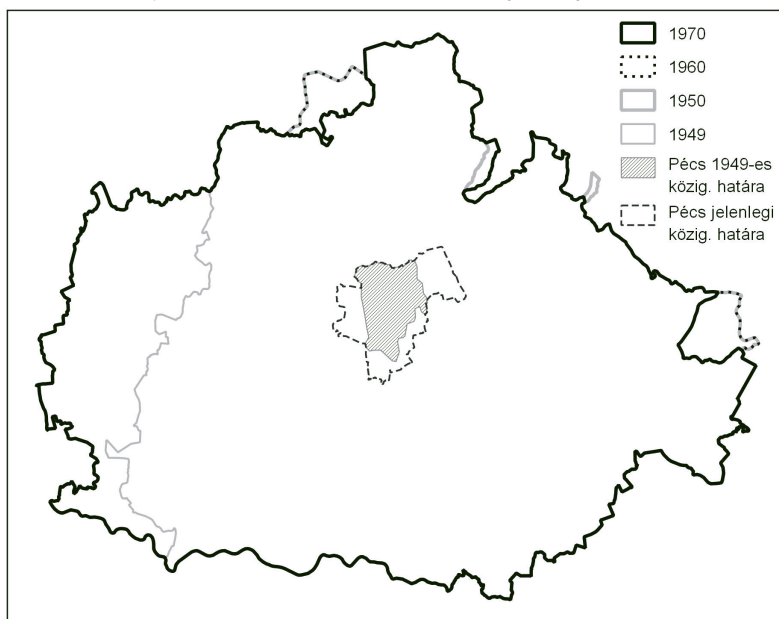
A II. világháborút lezáró párizsi békeszerződés (1947. február 10.) újra rögzítette Magyarország határait, és ezzel megszabta Baranya és Pécs pozícióját. Magyarország modern fejlődésében – részben az államhatárok változásaihoz kapcsolódva – többször megjelent a belső közigazgatás szervezésének hierarchikus és horizontális kérdésköre. A területfejlesztési folyamatokban eddig egyszerre volt jelen a horizontalizmus (egymás mellett, azonos szinten létező területegységek köre, melyek egyben funkcionális tartalmakat is hordoznak) és a hierarchizmus (egymás alá rendelt, avagy funkcionálisan betagolt egységek köre), s feltehetően így lesz ez a jövőben is. Az igazi kérdés az, hogy horizontálisan, vagy a hierarchikus szintek között erősebbek-e a közös érdekeken alapuló folyamatok.

Pécs közigazgatási területének bővülése 1945 után lendületet vett, jelentős részben a szénbányászat fejlesztésének és Nagy-Pécs megteremtésének köszönhetően.⁶ Nem csak a terület nőtt (162 km²), de a történeti várostesthez képest a városszerkezet is bonyolultabbá vált.

Baranyában az 1949–1950. évi közigazgatási reform jelentős változást hozott: Somogy megyétől 1950-ben Baranyához csatolták a Szigetvári járás 34, a

Barcsi járás egy községét. Baranya megye területe így 460 096 hektárra nőtt, ahol 362 543 fő élt. A megye kialakított határain később csak a perifériákon történtek kisebb határmódosítások (2. ábra).⁷

2. ábra: Baranya megye és Pécs közigazgatási határainak alakulása
Development of the administrative borders of Baranya county and Pécs

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

Az 1949. évi népszámlálás eredményeit már az 1950. június 1-i új megyei és járási közigazgatási felosztás alapján dolgozták fel. Baranya népsűrűsége a városokkal együtt 75,3 fő/km² volt, e tekintetben a 14. helyet foglalta el az országban. A Mohács (19 093 fő) és Pécs (78 199 fő) nélküli községi népsűrűség 61,1 fő/km² volt, ami alapján a 16. helyet szerezte meg. A Sellyei járás volt az ország második legritkábban lakott járása, 48,1 fő/km² értékkel. A megye területi stabilitásával szemben a belső járási, városkörnyéki területfelosztás gyakran változott. 1950-ben Baranyában kilenc járást alakítottak, míg mindössze két település (Mohács, Pécs) működött városként. Pécs 1950-ben megyei, Mohács járási tanács alá rendelt város lett (Kovacsics 2001). A tanácsok az államhatalom területi és települési szervei lettek az új politikai és igazgatási rendszerben. Az állam – a községi közös tanácsok révén – lényegében minden településen jelen volt. Az új székhelyeken a járási szintű intézmények viszonylag széles köre épült ki alapvetően igazgatási, de részben közszolgáltatási jelleggel. Az újonnan kialakított járások többféle célt szolgáltak (1. táblázat).

A centrum-periféria viszonyok szempontjából tudatos struktúra került kialakításra, a déli határsáv és a határral párhuzamosan kialakított négy járás

1. táblázat: A járási rendszer főbb jellemzői Baranya megyében, 1950
 Main characteristics of the district system in Baranya County, 1950

Járás neve	Központi település	Településszerkezet	Funkció	Probléma
Komló	Komló (4 147 fő)	26 település, 24 ezer fő, aprófalvas jelleg	Komló problémáinak (munkaerő-, lakás- és élelmiszerhiány) enyhítése.	Komlónak sem szerepe, sem tapasztalata nem volt a községek irányítása terén.
Mohácsi	Mohács (19 000 fő)	21 község 32 ezer fő, közepes és nagyméretű községek	Határmenti települései határsávvá váltak, az épülő déli erődrendszert dunai kulcspontháttérrel.	Város és térsége változó szerepe a tervekben: a tervezett vas- és acélműészakabba épült fel.
Pécsi	Pécs (78 000 fő)	61 község, 44 ezer fő közepes méretű községek	Új, szisztematikusabb bányászati fejlesztések, kiszélesedett az ingázó települések köre.	A megyeszékhely meghatározó súlya a megye gazdaságában és térszerkezetében.
Pécsváradi	Pécsvárad (3 000 fő)	34 település, 33 ezer fő, aprófalvak és közepes méretű községek	Igazgatási funkció.	Társadalmi átalakulás, részben új lakosság.
Sásdi	Sásd (2 200 fő)	43 község, 20 ezer fő aprófalvas jelleg	Igazgatási funkció, hagyományos járás.	Társadalmi átalakulás, részben új lakosság.
Sellyei	Sellye (2 200 fő)	35 község, 21 ezer fő, aprófalvas jelleg	Déli határ ellenőrzése, a határsáv a járás nagy részét magába foglalta.	A járás kialakításának oka a határ menti fekvés.
Siklói	Siklós (6 800 fő)	51 település, 36 ezer fő, aprófalvas jelleg	Déli határ ellenőrzése, a határsáv a járás nagy részét magába foglalta, hagyományos járás.	Pécs és a szénbányavidék biztonsága a fókuszban, ezért nem alakult ki specifikus funkció.
Szigetvári	Szigetvár (6 500 fő)	41 község, 33 ezer fő, aprófalvas jelleg	Funkcionális térség: igazgatási funkción túlmutató kapcsolatok.	A térség megyébe történő beintegrálása.
Villányi	Villány (2 400 fő)	24 község, 17 ezer fő, aprófalvak és közepes méretű községek	Déli határ ellenőrzése, a határsáv a járás nagy részét magába foglalta.	Társadalmi átalakulás, részben új lakosság.

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

elsődleges célja a védelemre való felkészülés volt. Az épülő déli erődrendszer megerősítette ezeket a funkciókat. A helyzet ugyanakkor azzal is járt, hogy a periféria minden korábnál nagyobb figyelmet – részben fejlesztési forrásokat is – kapott. A rendőrség, az ÁVH és a hadsereg jelenléte erősen látható és érezhető volt a déli járásokban. A határsávból való kitelepítések (délszlávok, kulákok) minden tekintetben súlyos társadalmi és gazdasági deformációkhoz vezettek.

Külön kérdésként jelent meg a közlekedési hálózat működőképessége. 1950-ben mind az országban, mind Baranya megyében a vasút volt a legfontosabb közlekedési lehetőség,⁸ de a közúthálózat fejlesztése országos és megyei szinten is felgyorsult (Krauter 1977). Baranya megye úthálózata Krauter térképsorozata szerint (1945, 1950, 1954, 1975, 1977) lényegében Pécs központtal épült ki, de minősége és kapacitása egyaránt korlátozott volt. A járási székhelyek kistérségi úthálózati központokká váltak. Az 1950-ben kialakított járási beosztás többször módosult a közigazgatási-politikai és településhálózat-fejlesztési tervek függvényében: 1952-ben összevonták a Sásdi és a Komlói járást, 1956-ban megszűnt a Villányi, 1963-ban a Sellyei, 1966-ban pedig a Pécsváradi járás. A teljesebb közszolgáltatási infrastruktúrával rendelkező települések járási székhelyek maradtak és fokozatosan városi jogállásra emelkedtek.

A településhálózat-fejlesztési politika hatásai Baranyában és Pécsen

Az 1951 decemberében, a TERINT (Területrendezési Intézet) keretei között készült első országos településfejlesztési koncepció a településeket fejlesztési osztályokba sorolta (Hajdú 1987). Osztályon felüli (2 db), I. osztályú (73 db), II. osztályú (81 db) és III. osztályú (3 067 db) településeket különböztetett meg. A II. osztályú településeket két (A - 52 db és B - 29 db), a III. osztályú településeket három alosztályba (A - 1 254 db, B - 283 db, C - 1 530 db) osztották. A koncepció országos összesítő ábrája (Hajdú 2001, 181.) jól mutatja, hogy Baranya megyében csak Komló, Mohács és Pécs került az I. osztályú települések közé, és csekély a II. osztályba sorolt települések (Sásd, Sellye, Siklós, Szigetvár) száma is, ugyanakkor az egyik legmagasabb a III/c (nem fejlesztendő) községek aránya. Az elképzelés egy része határozat szintjére emelkedett, az I. és II. osztályba sorolt települések köre nyilvánosan is megjelent. A koncepció ugyanakkor részben titkos maradt: a III. osztály, illetve azon belül a III/c települések körét nem publikálták. Az anyagot azonban a TERINT kutatói részben egyeztették a megyei pártbizottságokkal és tanácsokkal: belső dokumentumokban, döntések meghozatalakor használták a besorolásokat.

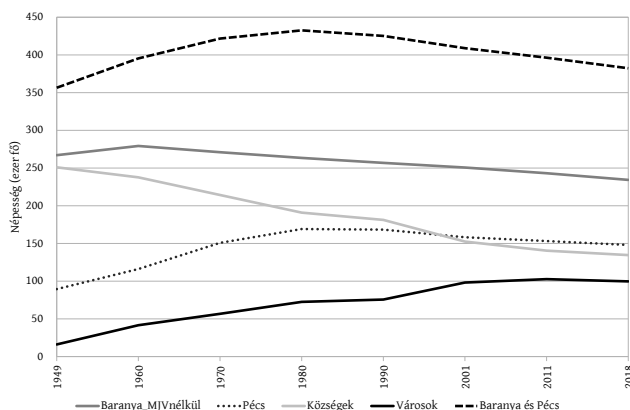
Komló esetében hamar kiderült, hogy alkalmatlan a községek irányítására, ezért több környező kisközség (Mecsekjánosi, Mecsekfalva, Kisbattyán) hozzácsatolásával várossá léptették elő (1951). A település vezetésének minden energiáját a szénbányászat fejlesztéséhez kapcsolódó országos célkitűzések, feladatok helyi

segítése, megoldása kötötte le. Komló és a szénvidék fejlesztésével kapcsolatos döntések nem Baranyában és a városban, hanem országos szinten születtek. Az 1950-es évek elejétől a Pécs-Komló várostengely lett a megye minden téren meghatározó centruma. A hozzájuk képest periférikus Mohács a tervezett vas- és acélmű északra mozgatásával elvesztette naggyá válásának lehetőségeit. Emellett a jugoszláv határ közelsége, a létrehozott határsáv más tekintetben is korlátozóssal járt a város életében.

Az egész megye gazdasági, társadalmi, város- és településfejlesztési helyzetét érintette a Pécs fejlesztésére vonatkozó koncepció (Horeczki 2022). 1960. november 16-17-én átfogó országos, megyei és városi érdekeltségű konferenciát rendeztek „Az épülő Pécs városrendezési kérdései” címmel. A konferencián megszólalt szinte minden szakma képviselője (természetesen az építészek voltak a legtöbben), de településpolitikus is hallatta a hangját (Erdélyi, Dénesi 1961). A szénbányászat hatásainak elemzése mellett visszafogottan kezelték az akkor még titkos uránbányászat hatásait, illetve az ágazat beépítését a városfejlesztési koncepcióba. Nagy-Pécs víziója (amely többször megjelent 1945 előtt is) ugyanakkor hangsúlyos maradt. Pécs fejlődése szempontjából a keleti, szénbányászatban érintett településrészek kerültek előtérbe. A Meszes területén épült lakótelep lakásainak nagy részét a szénbányákban dolgozók, kisebb részét az újonnan épített laktanyákban szolgáló katonatisztek kapták. A szénbányászat kiemelt fejlesztése (bérszínvonal, lakáshoz jutás lehetősége) okán Pécs és Komló országos és megyén belüli bevándorlási célponttá vált, különösen Pécs népessége nőtt erősen (3. ábra).

A 2046/1961/VIII. 9. sz. Korm. határozat elrendelte egy egész országot átfogó településhálózat-fejlesztési tanulmányterv elkészítését. Az anyagot a VÁTI

3. ábra: A népesség átrendeződése Baranya megyében, a települések jogállása szerint
Population reallocation in Baranya County, by legal status of settlements

Forrás: KSH adatok alapján a szerzők saját szerkesztése

(Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) dolgozta ki 1963-ban, majd számozott példányokban publikálták is (VÁTI 1965). A tanulmányterv feltárta és bemutatta az ország ágazati és területi struktúráit, az államigazgatás területi beosztásának potenciális kölcsönhatásait. Kilenc régióra tagolta az országot Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Nagykanizsa, Pécs, Szeged, Székesfehérvár és Szolnok központokkal. A Pécsi régió Baranya és Tolna megyére, illetve Bács-Kiskun megye egy részére terjedt ki. A Pécsi régióban tíz alrégiót terveztek: Baranyában Mohácsot, Pécsét, Siklóst és Szigetvárt, Tolnában Dombóvárt, Paksot, Szekszárdot és Tamásit, Bács-Kiskun releváns részén pedig Baját és Kalocsát nevesítették alrégió-központként. Baja és Kalocsa alrégiójának Pécshez kerülése alapvető térszerkezeti kérdőjeleket hordozott: a tervek szerint Pécs lett volna a teljes Alsó-Duna-szakasz regionális központja. Baranya alrégióiban összesen 76 falukörzet-központot jelöltek ki: a Pécsi alrégióban 32 db, a Mohácsi alrégióban 11 db, a Siklói alrégióban 21 db, a Szigetvári alrégióban pedig 12 db települést.

A tanulmányterv példaként emelte ki Siklós fejlesztését: az 5 905 lakossal bíró járási székhelyet 15 ezres alrégió-központtá kívánták kiépíteni. Ennek érdekében elindult a település iparosítása. Az alrégió kiterjedését látván megfogalmazódott, hogy Sellyével társközpontként lehetne számolni. Siklós és Harkány közigazgatási egyesítésének terve szintén felvetődött, ugyanakkor azt – különösen a dinamikus fejlődésnek indult Harkányban – elutasították.

Az Országos Tervhivatal a racionálisan üzemeltethető települések alsó lélekszámhatárát 800-900 főben határozta meg az 1960-as évek elején. Ezzel szemben a tanulmányterv a falukörzet-központok kialakításánál a 3 000 fős körzeti lélekszámot tekintette racionális alsó határnak. Úgy vélték, hogy aprófalvas területeken az egyes körzetek akár több évtized alatt fogják elérni ezt az értéket. A tanulmányterv megfogalmazott célja volt a népesség települési koncentrálódási folyamatainak elősegítése (VÁTI 1965).

1963 szeptemberében két kormányhatározat (2021/1963, 2022/1963) intézkedett a népgazdasági területi tervezés rendszeréről és a regionális tervezés rendszerének módosításáról. Ekkor úgy tűnt, hogy terület- és településfejlesztési kérdésekben a kormányzat átlép a megyehatárokon, regionális léptékben kívánja megoldani a területfejlesztést (4. ábra).

Kolta (1965), az országos településhálózat-fejlesztési keretű közreműködője a Dél-Dunántúl, különösen Baranya demográfiai folyamatait elemezve három kategóriába sorolta a megye akkor 323 községét: 72 fejlődő, 38 stagnáló és 213 elhaló települést különített el.

Pécs a bányászat kiemelkedő jövedelmi viszonyai és a lakáshoz jutás kedvező lehetőségei okán országos jelentőségű migrációs céltelepüléssé vált. Ugyanakkor a város vezetésének még annyi befolyása sem volt az uránbányászat terén, mint a szénbányászat esetében. Pécsi és baranyai szakértelmiségi vitákban az 1960-as évek közepétől mindinkább nyilvánosságot kaptak a településekkel, városokkal és településhálózattal kapcsolatos fejlesztési kérdések. A legtöbb esetben

4. ábra: A kormányzat által 1963-ban kijelölt gazdaságfejlesztési körzetek
Economic development districts designated by the government in 1963

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

ezek nem hordoztak közvetlen politikai ellenvéleményt, de megjelent a társadalmi és politikai felelősség kérdése.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után némileg újrafogalmazott Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv 1969-ben, a felsőfokú központok mellett életre hívta a részleges felsőfokú központok kategóriáját. Pécs felsőfokú, Kaposvár és Szekszárd részleges felsőfokú központ lett a Dél-Dunántúlon. Baranyában Mohács, Siklós és Szigetvár lett középfokú központ. Ettől kezdve Pécs és a három periférikus helyzetű déli ellenpólus vált a megye térszerkezeti szemléletének alapjává. A Keretterv az ország akkori község- és városállományának (3 178 település) 67,2%-át (2 137 település) sorolta be a falvak azon kategóriájába, melyek semmilyen érdemi fejlesztésre nem számíthattak. A szocialista piacgazdaság kialakításának első, bizonytalan lépései tehát tovább rontották a falvak esélyeit.

1971-ben az Országos Tervhivatal a gazdasági körzetek kijelölése kapcsán – Hantos 1932. évi módszerét alkalmazva – feltárta az ország teljes igazgatási, vállalati stb. központ- és területrendszerét. A kijelölt körzetekben a megyeszékhelyek pozícióit kívánták megerősíteni saját megyéjükön belül, viszont a megyék feletti (regionális) területi struktúra kialakítása sokszíniűen alakult, többféle lehatárolás látott napvilágot (Németh, Kászón, Kis 1986).

Mintegy két évtizedes, többfordulós tervezési folyamat eredményeként 1971-ben elkészült, majd kormányzati jóváhagyásra és nyilvánosságra került az ország Településhálózat-fejlesztési Konceptiója (OTK). Az OTK hierarchikusan tagolva rendszerezte a településeket központi szerepkörük alapján (1 db országos központot, 5 db kiemelt felsőfokú központot, 7 db felsőfokú központot, 11 db

részleges felsőfokú központot, 65 db középfokú központot és 41 db részleges középfokú központot azonosított be), és meghatározta a fejlesztési irányokat. A kiemelt alsófokú (152 db), alsófokú (537 db) és részleges alsófokú (303 db) központokról – a VÁTI közreműködésével – a megyei tanácsok döntöttek. Országos szinten összesen mintegy 2 000 település lett központi szerepkör nélküli, „egyéb” település.

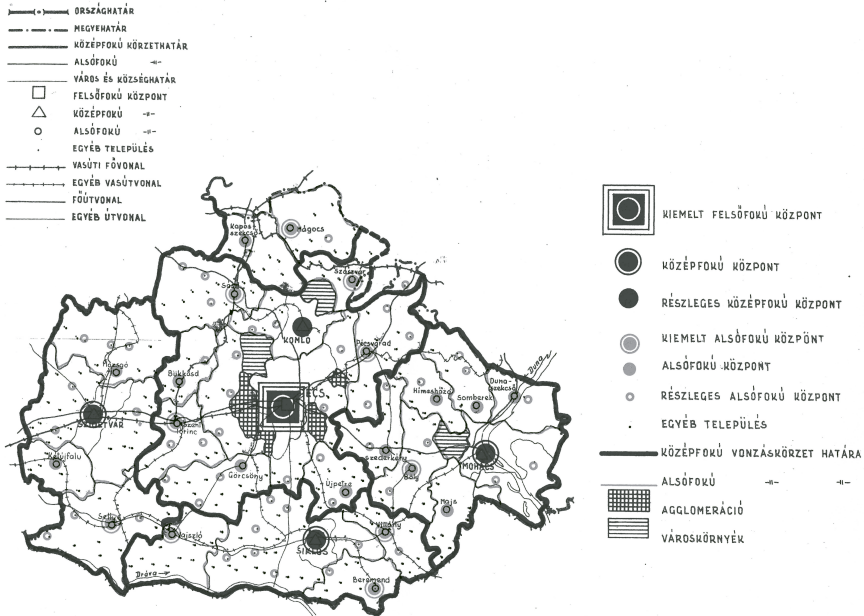
A folyamat részeként elkészült Baranya megye Településhálózat-fejlesztési Terve is (VÁTI 1971). A terv készítésekor figyelembe vettek minden korábbi országos és megyei kutatási eredményt, koncepciót. 1970-ben több fórumon egyeztettek, tárgyaltak előbb a megyei párt- és tanácsi vezetéssel, majd szélesebb körben is. A tervezet vitája idején Baranya öt járásra (Mohácsi, Pécsi, Sásdi, Siklósi, Szigetvári), négy városra (Komló, Mohács, Pécs, Szigetvár) és 316 községre tagolódott. A községek közül 4 nagyközség, 17 önálló tanácsú község, 85 községi közös tanács székhelyközsége volt. 116 községben ugyanakkor már csak tanácsi kirendeltségek működtek. A községi tanácsok körzeti jellegű integrációja 1970-re – tehát az OTK és a Baranya megyei településhálózat-fejlesztési koncepció elfogadása előtti időszakban – megvalósult (VÁTI 1978). Ezzel a folyamatosan fennálló kérdés, miszerint a közigazgatás alkalmazkodjon-e a településhálózat-fejlesztéshez, vagy pedig fordítva történjen-e a dolog, lényegében eldőlt.

A terv a megye demográfiai, gazdasági, közlekedési, ellátási, települési stb. állapotának komplex áttekintése és értékelése után két ütemre (1985-ig és 2000-ig) osztva fogalmazta meg a települések megyén belüli szerepkörét. A 2000-re kialakítandó szerkezet (5. ábra) megvalósítása érdekében ütemezték a különböző lépéseket.

Az országos koncepcióhoz hasonlóan a megyei terv is a különböző hierarchikus szinteken meghatározott központokra, a városi és községi központhálózat megerősítésére koncentrált. Adott szinten belül közelítéseket tervezett az ellátás és a közszolgáltatások terén, míg a különböző szintű központok között a differenciálódást szinte természetes módon legitimálta. Mindennek a 232 „egyéb” település lett a legnagyobb vesztese (Lázár et al. 1983): a megyei statisztikai évkönyvek „A települések intézményi ellátottsága központi szerepkör szerint”, valamint „Fontosabb adatok települések szerint” című statisztikai táblázatai dokumentálták a települések közötti ellátottsági különbségek növekedését, az „egyéb” települések intézményvesztését (KSH 1976, 1986, 1991).

A településhálózat-fejlesztési terv és a közigazgatás-racionalizálási törekvések a megyei és a városi politikai és tanácsi vezetés szintjén is összekapcsolódtak (Czente 1974). A terv kiindulópontja a megye aprófalvas jellegű településszerkezetének országos tekintetben is megmutató egyedisége volt. Megközelítése szerint ugyanakkor a gazdaság és a társadalom – sőt, a falvak – modernizációja megköveteli a népesség koncentrálódását nagyobb lélekszámú településeken. Sajátos gazdaságossági megfontolásokat vetett fel a megyei bekötőutak építése kapcsán. Számításai szerint a IV. ötéves tervben bekötőút építéséért sorban álló

5. ábra: Baranya megye településhálózatának 2000-re vonatkozó tervezete
Planned settlement network of Baranya County for the year 2000

Forrás: VÁTI 1971

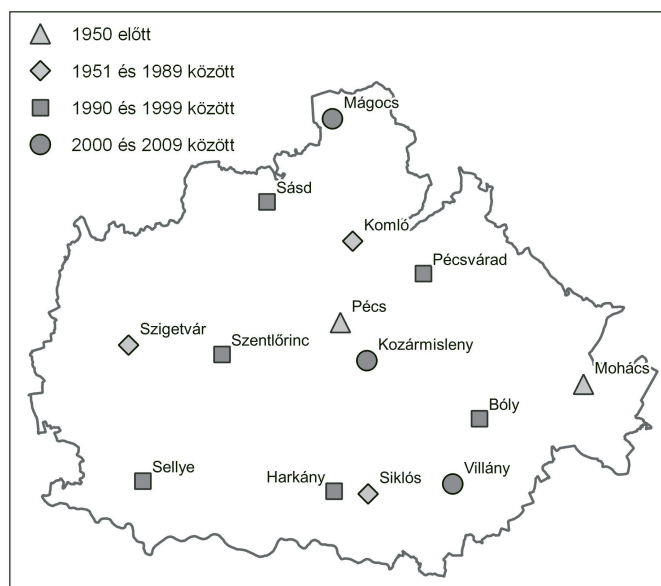
14 településen összesen 2 800 fő él: a számukra kiépítendő 40-45 km hosszúságú, buszközlekedésre alkalmas bekötőút bekerülési költsége meghaladja az érintett települések teljes ingatlanértékét. Gyűrűfű helyzetének megoldását elfogadható példaként említette (BMTT 1981; Erdősi 1981; VÁTI 1978).

Az elemzés abból a szempontból tanulságos, hogy a megyei párt- és tanácsi vezetés számára belső szakértői szinten már 1974-ben világos volt: a településhálózat-fejlesztés és a közigazgatás (tanácsrendszer) összehangolása nem egyszerű feladat, súlyos társadalmi és települési konfliktusokat hordoz. Nem az elhallgatás, hanem a kibeszélés, az őszinte és nyilvános vita vezethet társadalmilag leginkább legitimált eredményekre. Az egyre inkább súlyosbodó makrogazdasági nehézségek mellett ugyanakkor az 1970-es évek végére az is világossá vált, hogy a település- és településhálózat-fejlesztésre fordítható szűkebb erőforrások nem teszik lehetővé a korábban megfogalmazott célkitűzések elérését. Az 1980-as évek elejére az OTK módosítása politikai kérdéssé vált (MTA 1982). A 12/1980-1985. (IV. 26.) OGY határozat a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól végül a módosítás mellett döntött.

A tervek és a valóság: a megye urbanizációjának sajátosságai

A megye jelenlegi településhálózata azt mutatja, hogy a városodás „túlfutott” a terveken. Az 1980-as években meginduló várossá nyilvánítási hullámok által okozott városszámnövekedés országos szinten is észlelhető volt. Az 1970-es évekig a városok alacsony száma nagy vonzaskörzetekkel és a központok egyenetlen területi eloszlásával párosult. Ezek a városok ugyanakkor tényleges központi funkciókkal rendelkeztek. A mellettük létező egykori kisvárosok és nagyközségek kiegészítő szerepet játszottak, részleges központi funkciókat birtokoltak. Az 1950-es években meginduló iparosítás és a városhiányos térségek formális városokkal való feltöltése adta a gazdasági fellendülés alapjait. Az 1971. évi tervekben részleges középfokú és kiemelt alsófokú központként szereplő településekből tevődött össze a mai értelemben vett új városok köre. 1980-ig a terveknek megfelelően haladt a várossá nyilvánítás, Baranya megyében Siklós 1977-ben érdemelte ki a városi rangot a megfelelő infrastrukturális, ellátási és foglalkoztatási színvonala miatt. A járási rendszer átszervezésével 34 település kapott az országban „városi rangú nagyközség” címet (Zongor 2017): Baranya szomszédságában, Tolna megyében e várossá váló települések harmada már 1986-ban városi címet szerzett. A rendszerváltásig főként objektív szempontok alapján avattak új városokat: az 1974. évi ÉVM-MTTH közlemény alapján azon nagyközségeket léptették elő, amelyek vonzaskörzete elérte a 30 000 főt és az 1007/1971. (III.16.) kormányhatározat

6. ábra: Baranya megye városodása, 1960–2022
Urbanisation of Baranya county, 1960–2022

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

szerint középfokú vagy részleges középfokú központ szerepkörrel bírt. A 7010/1983. ÉVM irányelv már térségi adottságokat és egyedi értékelést is figyelembe vett.

1995-ben a várossá nyilvánítások száma elérte azt a küszöböt, amikor a formális városok köre meghaladja a funkcionális értelemben vett városok halmazát. Az új városok fejlettsége, népességszáma, foglalkoztatási és gazdasági szerkezete, valamint jövőképe is rendkívül eltérő. 1993-ban Pécsvarad, 1995-ben Sásd nyerte el a városi címet a megyében. 2000-re a városok száma 1970-hez képest megháromszorozódott, a jelenlegi 14 városból csupán kettő nyerte el később a városi címet (Kozármisleny 2007-ben és Mágocs 2009-ben). A megyeszékhelyen, valamint Komlón és Mohácson kívül mindegyik baranyai város kisvárosnak minősül. Szigetvár és Siklós népessége közelítette a 10 000 főt az elmúlt negyven évben. A többi 9 kisváros népessége tartósan 8 000 fő alatti: Szentlőrinc és Kozármisleny népessége haladja meg csupán a 6 000, Harkányé a 4 000 főt. Az elmúlt tíz évben tartósan 3 000 fő alatti lélekszámú település Mágocs, Sásd, Sellye és Villány. A tervekkel ellentétben nem valósult meg a regionális központok középfokú ellátásainak felépítése és kifejlesztése. A megyében a tervezési-gazdasági körzetek meghatározásakor három részleges felsőfokú (Mohács, Siklós, Szigetvár) és egy részleges középfokú (Komló) szerepkörrel bíró központot terveztek. A városok gazdasági funkcióinak (pl. bányászat, élelmiszeripar, gépipar) leépülését ugyanakkor nem tudták megfelelő mértékben ellensúlyozni. Így a megyében a területi kiegyenlítődés, mint fő cél nem valósult meg. A koncepció decentralizált funkcionális várostérségekkel operált, melynek keretében a kistérségek vonzáskörzeteire és speciális funkció ellátására épültek volna. A speciális – Baranyában ilyenek az üdülési-idegenforgalmi és országhatár menti – körzetek meghatározása kiállta az idő próbáját. Mohács fejlesztési dokumentumaiban jelenleg is kiemelt szerepet kap a határmentiség, ami mind a határon átnyúló együttműködések, mind a kihívások, kockázatok kontextusában megjelenik. Siklós térsége – kiegészülve Villány társközponttal – a belföldi turisztikai körzetek egyik meghatározó példájává vált. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban nem nevesített települések „egyéb” kategóriába kerültek: funkcióik leépültek, mivel fejlesztési forrást nem különítettek el a számukra (Rechnitzer, Smahó 2011).

Összegzés

Baranya (vár)megye és a területéből kiemelkedő Pécs eredendően a Római Birodalom keretében jött létre, a birodalom periferiáján. A város a birodalom keleti periferiáján tett szert közigazgatási központi szerepkörre. Pécs hosszú távú történeti fejlődése a honfoglalástól kezdődően magán viselte az ország történeti fordulópontjainak következményeit. A város és a megye többször kényszerült alkalmazkodásra, többször is képes volt némileg korrigálni az ország helyzetéből

fakadó negatív hatásokat. Pécs – a maga történelmi határai között – a török kiűzésétől kezdve szerves fejlődést mutató város volt. A dualizmus időszakában a város egyszerre volt egyházi és közigazgatási (járási, vármegyei, állami szakigazgatási, regionális) székhely, pénzügyi, kereskedelmi és kulturális-oktatási központ, vasúti csomópont, több lábon álló, részben nemzetközi hírű termékeket gyártó iparral rendelkező település.

Az 1949-1990 közötti államszocialista korszak a modernizációs törekvések (utolérési kísérletek) ellentmondásos időszakának tekinthető mind Pécs városa, mind a megye életében. Az adminisztratív úton szervezett és ellenőrzött társadalom keretei között felértékelődött a közigazgatás területi- és központrendszere. A szakpolitikának ugyanakkor minisztériumi szinten is gondot okozott a közigazgatás és a településfejlesztés rendszerszintű összehangolása.

Baranya megye politikai és szakmai képviselői érdemben ugyan nem szólhattak bele az országos településhálózat-fejlesztés alakításába, de lehetőségük volt arra, hogy véleményt formáljanak a megyét érintő kérdésekről. Néha radikálisabb megoldásokat szorgalmaztak. Így jött létre a megyében a közigazgatási értelemben elismert kisvárosok csoportja, és csökkent le a városhiányos területek nagysága. Ugyanakkor nem valósult meg e kisvárosok megfelelő funkciókkal történő feltöltése, többségük jelenleg is csupán formális városként működik.

Az országos központoktól és a mindenkori fővárostól elválasztó távolság, a periférikus fekvés nem volt abszolút negatív tényező, hiszen a püspökség megalapításától kezdve Pécs ezen a jogon kapott szerepet az országos közigazgatás területi rendszerének átalakításai során. Pécs minden korabeli problémája, gazdaság szerkezeti deformációja ellenére a korszak relatív nyertesének tekinthető, hiszen megőrizte azon történeti-funkcionális meghatározottságát, hogy a Budapest alatti második vonalbeli városok közé tartozott. Az uránbányászat nemzetközi katonai vonatkozásai miatt a város vezetésének kevés lehetősége volt önálló út kialakítására.

Ugyanakkor a korszak közigazgatási és településfejlesztési politikájának nemcsak relatív vagy igazi nyertesei voltak, hanem vesztesei is. A megye községeinek – különösen a rossz közlekedési hálózati viszonyok között maradt településeknek – jelentős része demográfiai és gazdasági tekintetben is inkább a vesztesek közé sorolható.

Jegyzetek

1. Az 1890-es években szinte közmegegyezés született a tekintetben, hogy az akkori ország területének mértani közepe Szarvas közelében van. A trianoni országterületen Pustavacs vált mértani középpé.
2. A város földrajzi helyzetének, változó pozíciójának legmélyebb feltárását a pécsi kutatóműhelyek (egyetem, kutatóintézet) munkatársai valósították meg. Közülük is kiemelendő Csanálosi Sándor (1982), Erdősi Ferenc (1981, 1987), Hajdú Zoltán (1979, 1987), Karay-Szabó Pál Zoltán

- (1926), Kolta János (1956, 1965, 1967), Lovász György, Prinz Gyula (1933), Rúzsás Lajos (1970), Tóth József (1996) és Várkonyi Nándor. A külső kutatások közül a két világháború közötti időszakból Kogutowicz Károly kétkötetes Dunántúl és Kisalföld feldolgozását, valamint az MTA FKI (későbbi) tájféldrajzi jellegű Dél-Dunántúl monográfiáját kell megemlítenünk.
3. Pécs Nagykanizsán keresztül kapcsolódott volna be a vasúthálózatba, a Duna jobb parti történelmi közlekedési tengelye leértékelődött az új konstrukcióban.
 4. Baranya vármegyében Pécs szabad királyi városon túl Baán, Dárda, Duna-Szekcső, Hercegszőlős, Hidas, Hosszú-Hetény, Mágocs, Mohács, Nádasd, Német-Bóly, Pécsvárad, Siklós, Somberek, Véménd és Vörösmart. Szembetűnő, hogy a megye déli és Duna menti települései nagyobb számban voltak képviselve e települési körön belül.
 5. 1930-ban a várostól nyugatra Magyarürög, Mecsekszentkút, Rácváros és Patacs összevonásával létrejött Mecsekalja. Péctől keletre 1946-ban hasonló okokból egyesítették Somogy községet Vasassal.
 6. 1947-ben Mecsekszabolcs csatolásával kelet felé, a szénbányászati területek irányába bővült. 1954-ben Vasas beolvasztásával erősödött Pécs bányász karaktere, de 1954-ben az agrárjellegű Málomot, a korábban négy községből létrehozott Mecsekalját, majd 1955-ben Nagyrápadót is a városhoz csatolták. Hird 1977. évi beolvasztásával ismét keleti irányba bővült erősen (Rác et al. 2021).
 7. 1954-ben Kiskeresztúr Somogyból Baranyába, 1959-ben Zsibrik Baranyából Tolnába, 1974-ben Dombóvár térségében Kaposszekcső, Csikóstóttós és Jágónak Tolnába, 1975-ben Máza Tolnából Baranyába került. Dunafalva 1954-en alakult Dunaszekcső területéből. Bajától csak mintegy 20 kilométerre fekszik, és a Duna elválasztja Baranyától, ezért 1996-ban Bács-Kiskunhoz csatlakozott.
 8. Az 1960-ban megjelent országos, részletes autóatlasz még azt szemléltette, hogy milyen magas a földutak aránya a megyén belül. A kétszámjegyű utak egy része is csak szórt út volt.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az 132294. számú „Kormányzati kihívások periférikus térségekben” című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K-19 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalom

- 1007/1971. [III. 16.] Korm. határozat az országos településfejlesztési koncepcióról (Országos Településhálózat-Fejlesztési Koncepció).
- 2021/1963. [IX. 21.] Korm. határozat a népgazdasági területi tervezés rendszeréről (Országos Településfejlesztési Keretinterv.)
- 2022/1963. [IX. 21.] Korm. határozat a regionális tervezési rendszer módosításáról.
- 23/1974. számú ÉVM-MTTH közlemény. http://www.abparancsok.hu/sites/default/files/parancsok/10_26_5_1974.pdf (Letöltés: 2023. 08. 20.)
- 7010/1983. számú ÉVM irányelv. https://library.hungaricana.hu/hu/view/DTT_KOZL_Tanacsok-Kozlonye_1983/?pg=14&layout=s (Letöltés: 2023. 08. 20.)
- A Gömbös kormány nemzeti munkaterve. <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/kiscikk2/gombosmunkat.htm> (Letöltés: 2023. 08. 20.)
- Az Országgyűlés 12/1980–1985. számú határozata a terület és településfejlesztés hosszú távú feladatairól. Törvények és rendeletek gyűjteménye 1985.
- Babics A., Kopasz G. (1961) (szerk.): *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944-1960. Felszabadulásunk emlékére*. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB. Művelődési Osztálya, Pécs

- Bácskai V., Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Barabás A., Konrád Gy. (2008): A Mecseki kőszén és uránérc bányászatának múltja és lehetséges jövője. *Földrajzi Közlemények*, 1., 3–19.
- BMTT (1981): *Baranya megye VI. ötéves területfejlesztési terve*. Baranya Megyei Tanács Tervosztálya, Pécs
- Czente Gy. (1974): *Baranya megye állami területi közigazgatásának alakulása a településhálózat-fejlesztési koncepció keretében. Községszervezetünk problémái*. Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézet, Budapest
- Csanálosi S. (1982): *Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak alakulása és jelenlegi képe*. PTE Tanárképző Kara, Pécs
- Erdélyi E., Dénesi Ö. (szerk.) (1961): *Az épülő Pécs városrendezési kérdései*. (Az 1960. november 16-17-én Pécsen megtartott ankét anyaga.) Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB, Pécs
- Erdősi F., Lehmann A. (1974): *A környezetváltozás és hatásai*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- Erdősi F. (1981): A dél-dunántúli megyeközpontok tömegközlekedési összeköttetés rendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása. In: Tóth T. (szerk.): *Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs, 157–183.
- Erdősi F. (1987): *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdősi F., Hajdú Z., Hrubai L. (1985): A vonzáskörzeti viszonyok alakulása Baranya megyében a felszabadulás óta. In: Ádám A., Farkas K. (szerk.): *Államigazgatás, terület- és településpolitika: tanulmányok Baranya megyéből*. JPTE ÁJK, Pécs, 65–81.
- Fáncsy J. (1976): *Baranya megye községeinek anyakönyvi és közigazgatási beosztása 1895-1975*. Módszertani Füzetek 10. Baranya Megyei Tanács VB Továbbképzési és Módszertani Intézete, Pécs
- Fedeles T., Kovács V., Szilágyi M. (2021) (szerk.): *PÉCS: Magyar Várostartó Atlasz 8*. (Hungarian Atlas of Historic Town No. 8.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest-Pécs
- Fehér I. (1996): *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Budapest
- Follajtár E. (1942): *Baranya vármegye eltűnt helységei*. Községi Adattár 4. Magyar Szociográfiai Intézet, Pécs
- Elek P., Gunda B., Horváth S., Pócsy F., Kerényi Gy. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Budapest
- Gyimesi S. (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hajdu L. (1982): *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hajdú Z. (1979): A településhálózat differenciálódásának tényezői a Siklósi járásban. *Földrajzi Közlemények*, 4., 282–291.
- Hajdú Z. (1987): Közigazgatási és ellátási körzetesítések a Dél-Dunántúl falusi településhálózatában (1950-1980). In: Degré A., Foki I. (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zala Megyei Könyvtár, Zala Megyei Levéltár, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 145–168.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Hajdú Z. (2006) (szerk.): *Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3*. MTA Regionális Kutatások Központja és Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest
- Hajdú Z. (2007): Dunántúl: változó térszemlélet, átalakuló térszociális-tudat, vergődő identitás. *Limes*, 3., 23–33.
- Hancz E. (2013): Pécs mindennapjai a török félföld alatt. *Archaeologia - Altum Castrum Online*. A MNM Visegrádi Mátyás Király Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja. <https://archeologia.hu/content/archeologia/184/pecstorok.pdf> (Letöltés: 2023. 08. 05.)
- Hantos Gy. (1932): *Administrative boundaries and the rationalisation of the public administration*. Printing Office Athenaeum, Budapest
- Horeczki, R. (2022): The major stages in the development of a regional centre. The case of Pécs (Hungary). *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society / Prace*

- Komisji Geografii Przemyslu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 3., 30–42. <https://doi.org/10.24917/20801653.363.3>
- Kaposi Z. (2006): *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs
- Karay-Szabó P. (1926): *Adatok Pécs környékének településföldrajzához. A térszín befolyása a Duna, Dráva és a Kapos közti terület népsűrűségére és településeinek alakjára*. Geographia Pannonica I. Danubia, Pécs
- Kolta J. (1956): *Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 7. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Kolta J. (1965): *Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez*. Pécsi Műszaki Szemle, 3., 5–19.
- Kolta J. (1967): *A népesség- és településföldrajzi kutatómunka tudományos eredményeinek gyakorlati alkalmazása Magyarország délkelet-dunántúli részén*. Közlemények 4. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Kovács A. (1928): *Pécs lakosságának összetétele*. Statisztikai Szemle, 4., 349–374.
- Kovacsics J. (2001): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 18. Baranya megye*. KSH, Budapest
- Krassó S. (2011): *Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez*. Pannónia Könyvek, Pécs
- Krauter Gy. (1977): *Baranyai utak*. KPM Pécsi Közüti Igazgatóság, Pécs
- KSH (1976): *Baranya megye statisztikai évkönyve, 1975*. KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs
- KSH (1986): *Baranya megye statisztikai évkönyve, 1985*. KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs
- KSH (1991): *Baranya megye statisztikai évkönyve, 1990*. KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs
- Lázár I., Huszár T., Orbán S., Enyedi Gy., Csizmadia E., Romány P., Eleki J. (1983): *A szocialista átalakulás jellemzői falun*. (Országos elméleti tanácskozás Kecskemét, 1982. november 24-26.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Lovász Gy., Wein Gy. (1974): *Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs
- Magyary Z. (1931): *A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása*. A M. Kir. Miniszterelnök úr elé terjesztett javaslat. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- MTA (1982): *A magyarországi falusi települések fejlesztési kérdései*. A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága 1982. október 14-15-én rendezett konferenciájának anyaga. Településtudományi Közlemények 31. Budapest
- Németh J.-né, Kászón J., Kis Gy. (szerk.) (1986): *Baranya megyei pártterkezetek dokumentumai (1946-1975)*. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága, Pécs
- Prinz Gy. (1933): *A földrajz az államigazgatás szolgálatában*. Földrajzi Közlemények, 4-6., 69–81.
- Rác Sz., Kovács S. Zs., Horeczki R. (2021): Pécs. In: Rechnitzer J., Berkes J. (szerk.): *Nagyvárosok Magyarországon*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 207–218.
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rúzsás L. (1970): *A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 97., *Series Historica* 54., 63–76.
- Szenyéri Z. (2001): *Baranya és Tolna megye német kisebbsége etnikai földrajzi vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig*. PhD értekezés. PTE Természettudományi Kar, Pécs
- Szűts E. (1991): *Az elmerült sziget*. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság, Baranya Megyei Könyvtár, Pécs
- T. Mérey K. (2000): *Baranya megye útjai és útmenti települései a 19. század elején*. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből VI. Baranya Megyei Levéltár, Pécs
- Tóth J. (1996): *Általános társadalomföldrajz*. JPTE jegyzet, Pécs
- VÁTI (1965): *Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve 1963*. 1-2. kötet. Építésügyi Minisztérium Építésügyi Dokumentációs Iroda, Budapest
- VÁTI (1971): *Baranya megye településhálózatának fejlesztési terve*. VÁTI, Budapest
- VÁTI (1978): *Baranya megye településhálózata fejlesztési tervének 1978. évi felülvizsgálata*. VÁTI, Budapest
- Zongor G. (2017): *Város és vidék, illetve a városkörnyéki közpolitikai kapcsolatok alakulása Magyarországon*. In: Laki I., Szabó T. (szerk.): *Agglomerációs városrészi tanulmányok*. Nagyvárosi, városi és települési dilemmák a 21. században. TÖOSZ- Homo Oecologicus Alapítvány, Budapest, 10–44.